

ПОРЕДИЦА „ПЪТЯТ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ ВОИН“ · ПУБЛИКАЦИЯ 2 ОТ 15

Стрелите и върховете им

Типове върхове на стрели, колчанът и мястото на стрелата в боя и в погребалния обред

Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ · Стара Загора · 25 август 2025 г.

Обр. 1. Стрели с различни железни върхове – плосък елипсовиден, триъгълен, „лястовича опашка“, двурог и тристенен.
Художествена реконструкция.

РЕЗЮМЕ

От стрелите на ранносредновековните българи до нас достигат почти само железните им върхове. По тях археолозите съдят за начина на изработка, за развитието на въоръжението и за връзките на българите със степния свят. Статията представя устройството на стрелата, начините за класифициране на върховете и основните им групи по типологията на В. Йотов – плоските (елипсовидни, ланцетовидни, триъгълни, ромбовидни, правоъгълни, тип „лястовича опашка“ и двуроги) и многостенните (тристенни, четиристенни, шестостенни), както и костените върхове. Разглеждат се колчанът и неговите метални части, сведенията за броя на стрелите и мястото на стрелата в боя и в погребалния обред.

Ключови думи: върхове на стрели, тристенни стрели, лястовича опашка, колчан, Йотов, прабългари, ранно средновековие

I. Увод: стрелата и онова, което остава от нея

Лъкът, на който беше посветена предишната публикация от тази поредица, е безсилен без стрелата. Стрелата се състои от връх, ствол от дърво или камъш и пера. Дължината ѝ е около 60–70 см¹. Същата дължина на стрелата посочва и Фехер, който добавя, че на Изток за ствол се използвал камъш, а на долния край се залепвали пера².

Изследванията на следите от употреба показват сложна взаимозависимост между основните части на стрелата – теглото на железния връх, диаметъра на ствола, оформянето на перото, – от която зависят полетът и пробивната ѝ сила. До нас обаче като археологически свидетелства достигат само върховете. През средновековието те са изработвани предимно от желязо и много рядко от кост³.

Тази оскъдност не бива да подвежда. Върховете на стрели са сред най-често срещаните предмети на въоръжението и дават богат материал за наблюдения. За типологията си В. Йотов използва данните на 358 върха на стрели от българските земи⁴. Р. Рашев, в обзора си за езическата култура, ги свежда до три основни типа според напречното сечение⁵. Двата подхода ще бъдат представени по-долу.

Ключови моменти

I хил. пр.Хр.	Появяват се първите шестостенни върхове – тип, който по-късно ще наричат „аварски“ или „номадски“.
VI–VIII в.	Шестостенните върхове се откриват в гробове на конници и се смятат за характерни за този период.
VII–VIII в.	Шестостенни върхове от селището при Кривина и от вала на крепостта Маркели.
VIII в.	Кука за колчан с плочка с форма, характерна за аварската металопластика.
Края на IX – средата на X в.	Най-широка употреба на елипсовидните плоски върхове с шип.
913 г.	Симеон се отказва от обсадата на Константинопол, узнал и за стрелометните съоръжения в града.
X – средата на XI в.	Ланцетовидни върхове и куки за колчан с конски глави от крепостта Скала; костени върхове от Дръстър, Перник и др.

В ЧИСЛА

358 върха

За типологията си В. Йотов използва данните на 358 върха на стрели от българските земи. Самата стрела – връх, ствол и пера – е била дълга около 60–70 см.⁴

2. Устройство на върха и начини на класифициране

За да се говори точно за върховете, Йотов въвежда ясна терминология. Бойната част той нарича острие. Острието има две или повече стени и два или повече режещи ръба, а нережещата му част има рамена. В повечето случаи острието преминава в шийка, а тя – в опора. Прикрепването към дървения ствол е ставало чрез шип (заострена дръжка, забивана в ствола) или чрез втулка (куха тръбичка, в която влиза стволът)⁶.

В науката са известни два основни подхода към класифицирането на върховете. Първият, разработен основно от А. Медведев, приема за определящ признак начина на прикрепване – с втулка или с шип; след това върховете се делят на групи според сечението и на типове според формата и предназначението. Слабостта му според Йотов е, че за най-важен признак е приета не бойната част, а частта за прикрепване, поради което еднакви по форма върхове попадат в различни отдели. Огромният брой върхове (над 6 хиляди), с които работи Медведев, обаче прави труда му незаменим за сравнения⁷.

Вторият подход, разработен от Г. Федоров-Давидов и до голяма степен от Ю. Худяков и неговата школа, дели върховете според напречното сечение и след това според формата. Йотов смята, че той има повече основания, тъй като отчита значението на острието⁸. В българската литература първият опит за класификация е на Л. Бобчева, която разделя върховете на „лястовича опашка“, трикрили, плоски и четириръбни, но самата авторка уточнява, че делението ѝ е направено само за прегледност⁹.

Рашев, като обобщава находките от езическия период, ги свежда до три типа според напречното сечение на железните върхове: тристранни, триръби („трипери“) и плоски с елипсовидно сечение. Закрепвани са били към дървената част с шип или с втулка; напоследък се прибавят и нови случайни находки с триръбо сечение¹⁰.

Йотов изгражда своята типология по сходен принцип. Признаците, които той отчита, са сечението на острието (елипсовидно или многоъгълно), неговата форма (елипса, триъгълник, правоъгълник, трапец, извити навътре рамене, „лястовича опашка“, два извити встрани рога) и прикрепването (с кръгъл, квадратен, ромбовиден или правоъгълен шип или с куха втулка). Според сечението се обособяват две основни групи – двустенни (плоски) и многостенни (многоръби), а върховете, които не влизат в тях, образуват група „други“¹¹.

РЕЧНИК

Шип и втулка

Двата начина за прикрепване на върха към ствола. Шипът е заострена дръжка, която се забива в дървения ствол; втулката е куха тръбичка, в която влиза стволът.⁶

3. Плоските върхове

Най-многобройна е групата на двустенните, или плоските, върхове – 281 броя. Острието им е с елипсовидно сечение и дебелина от 2 до 6 мм. Йотов отбелязва, че такива върхове са били най-лесни за изковаване, което обяснява по-голямото им разпространение. В групата се обособяват седем типа с варианти¹².

Тип 1 – елипсовидните върхове (74 броя) – има острие с форма на правилна елипса или на елипса с издължена горна половина и дължина от 60 до 140 мм. Най-честият вариант, с правилна елипса и шип, е разпространен през цялото ранно средновековие, но най-голяма употреба има в края на IX – средата на X в. Такива върхове са открити в гроб 183 от некропола при Дуранкулак и в гроб 142 от некропола при Одърци, в редица селища и крепости, както и в столиците Плиска и Велики Преслав¹³. Вариантът с втулка е засвидетелстван и в гроб 2 от некропола при Топола – гроб с трупополагане по езическия обред¹⁴.

Тип 2 – ланцетовидните върхове (28 броя) – имат по-тясно и дебело острие и дълга кръгла или правоъгълна шийка. Йотов не ги познава от ранните некрополи и селища от VIII–IX в. и ги датира в края на X – средата на XI в.; по данни на А. Медведев те са характерни за IX–XI в. и са широко разпространени в Стара Русия, скандинавските страни и Северна Европа¹⁵.

Тип 3 – триъгълните върхове – е най-многоброен (101 броя). При тях повече от две трети от острието имат триъгълна форма, а самото острие преминава към шипа или втулката чрез стеснена шийка или заоблени рамене. Най-разпространен е вариантът с извити навътре рамене (56 броя). За Старозагорския край е интересно, че триъгълни върхове със скосени рамене са открити в селищата при Дядово и Знаменосец¹⁶.

Останалите четири типа плоски върхове Йотов обозначава като ромбовидни (тип 4), правоъгълни (тип 5), тип „лястовича опашка“ (тип 6, с три варианта) и двуроги (тип 7, с два варианта)¹⁷. Последните два са с особено характерна форма, която Йотов описва с образните

названия „лястовича опашка“ и „два извити встрани рога“¹⁸. Именно стрели с връх „лястовича опашка“ са най-често изобразявани в рисунките-графити по стените на Плиска и Велики Преслав¹⁹. Текстовата част на изследването, в която тези типове са описани подробно, е достъпна в нашата изследователска база само в несигурен машинен прочит, поради което тук не привеждаме данни за датировката и броя им.

ЗНАЕТЕ ЛИ, ЧЕ...

Находки от Старозагорско

Триъгълни върхове на стрели със скосени рамене са открити в селищата при Дядово и Знаменосец. Триъгълният тип е най-многобройният сред плоските върхове – 101 броя.¹⁶

Обр. 2. Железни върхове на стрели и други метални изделия на аварите от VII–VIII в., Унгария; Исторически музей на Будапеща. Аварски, а не български находки – сродна степна традиция.

Снимка: Bjoertvedt · CC BY-SA 4.0 · [Wikimedia Commons](#)

Обр. 3. Върхове на стрели от разкопки, наредени за музейна таблица (художествена стилизация в духа на стара фотография от XIX в.)

Обр. 4. Железни върхове на стрели от различни типове като археологически находки. Художествена реконструкция.

4. Многостенните и другите върхове

Втората основна група са многостенните върхове. В типологията на Йотов те се делят на тристенни (тип 1), четиристенни с квадратно сечение (тип 2), четиристенни с ромбовидно сечение (тип 3) и шестостенни (тип 4)²⁰.

Особено внимание заслужават шестостенните върхове (11 броя). Йотов ги определя като близки до тристенните върхове с вдлъбнати стени. В литературата те понякога се наричат „аварски“ или „номадски“ и наистина през ранното средновековие се откриват в гробове на конници и се смятат за характерни за VI–VIII в. Както отбелязва А. Медведев обаче, такива върхове се появяват още през първото хилядолетие пр.Хр., а след X в. с редки изключения не се използват²¹. Находки от селището при Кривина и от земления вал на крепостта Маркели (Карнобатско) насочват към по-ранна датировка във VII–VIII в.²².

Тристенните (трилопатни) върхове са сред най-характерните белези на степното въоръжение. М. Казански ги описва като големи и тежки върхове с дължина от 4,5 до 13 см. При някои най-голямото разширение е в средата – белег на хунската епоха, а при други е по-близо до шипа, което е по-характерно за постхунското и аварското време²³. Такива стрели, изстрелвани с тугия лък с костени облицовки, нанасяли тежки рани с обилно кървене и могли да извадят от строя конете на противника²⁴.

Казански прави и едно важно предупреждение: тристенните стрели са несъмнено степни по произход като тип оръжие, но в ранното средновековие са разпространени у много народи на Европа – у славяни, балти, волжки фини, германци, дори във Византия. Затова сама по себе си находката на такъв връх не доказва присъствие на степни воители²⁵.

Фехер, който пише през 1938 г. въз основа на малкото тогава известни находки, отбелязва, че върховете на аварските стрели имат три острия, а маджарските – две, с много вариации. Според него върховете на стрели, останали от българите, напълно съответстват на маджарските; като особеност той посочва пръстен при основата на шипа, рядко срещан у маджарите²⁶. За върховете от разкопките в Мадара той дава тегло 20–30 г и дебелина 3–4 мм²⁷. Днес тези наблюдения трябва да се четат с уговорката, че събраният оттогава материал е многократно по-голям.

В групата „други“ Йотов включва един връх с кръгло сечение от Одърци и осем костени върха. Костените върхове имат форма и сечение като железните и произхождат от пластове от X–XI в. в Дръстър, Перник и селищата при Дуранкулак, Дебрене и Одърци. Повечето от тях Йотов свързва с късните номади, за които употребата на кост е много характерна²⁸. Казански пък припомня сведението на Амиан Марцелин, че хуните широко използвали в бой костени стрели²⁹.

Не всички върхове са от стрели за лък. Някои от върховете с втулка се отличават с по-големи размери и тегло и според Йотов може да са от мощни стреломети, изхвърлящи по няколко стрели едновременно. Такива съоръжения се споменават сред военните приготовления на хан Крум, а през 913 г. княз Симеон се отказал от обсадата на Константинопол, като узнал и за изобилието от каменометни и стрелометни съоръжения в града³⁰. Рашев също включва в списъка на обсадната техника на Крум машина за едновременно изстрелване на няколко стрели³¹.

КЛЮЧОВ МОМЕНТ

913 г. – пред стените на Константинопол

Княз Симеон се отказал от обсадата на Константинопол, като узнал и за изобилието от каменометни и стрелометни съоръжения в града. Някои по-големи върхове с втулка Йотов допуска, че са от такива стреломети.³⁰

Обр. 5. Още аварски железни върхове на стрели от VII–VIII в., Унгария; Исторически музей на Будапеща. Сродни на степните върхове, разгледани в статията.

Снимка: Bjoertvedt · CC BY-SA 4.0 · [Wikimedia Commons](#)

Обр. 6. Ковач изковава върхове на стрели. Художествена реконструкция.

5. Колчанът

Подготвени за бой, стрелите се държат в колчан. Според „Стратегикона“ на Маврикий всеки войник стрелец имал по 30–40 стрели в колчана, а в обоза се карал значителен запас³². За самото българско ранно средновековие преките сведения са малко. Йотов приема за несигурно определянето на част от композицията на Мадарския конник като колчан³³, а Рашев отбелязва, че макар лъкът да предполага колчан, следи от такъв на релефа няма³⁴. Една арабска енциклопедия от X в. пише за дунавските българи, че „имат коне, колчани и пълно въоръжение“³⁵.

Колчаните са изработвани от дърво (кора от бреза) и кожа, поради което до нас достигат само костените и металните им части. Костени пластини (петлици) с правоъгълна или по-сложно профилирана форма и с пробити отвори, открити във Велики Преслав и други селища, се смятат за пришивани към колчани – през отворите е минавал ремък; други костени пластини вероятно са ги украсявали³⁶.

Според надеждни реконструкции към горната част на колчана са били прикрепвани една или две скоби, на които се закачвал ремък, обгръщащ тялото на воина и завършващ с кука. От ранносредновековни селища и крепости в Североизточна България и от Плиска са известни няколко железни и бронзови скоби и куки³⁷. Плочката на една от куките има форма, характерна за аварската металопластика, и я датира във VIII в.; друга е украсена с палмети и има паралели в

прабългарски некрополи по Средна Волга от втората половина на VII–VIII в. Две куки от крепостта Скала (Силистренско) завършват със стилизирани обемни конски глави и се датират в X – средата на XI в.³⁸. Куки за колчан с правоъгълна примка Казански посочва и в погребения на степни номади от хунското и постхунското време, и в аварски некрополи³⁹.

Фехер описва формата на колчана по маджарски гробни находки и по централноазиатски изображения: дълъг 70–80 см и широк обикновено 9–12 см, с плоска страна към тялото и изпъкнала външна страна, с дървено дъно, обхванато от железен обръч, от който излизат тънки железни пръчици⁴⁰. Колчанът според него е бил носен на дясната страна, закачен на колана⁴¹. Сам Фехер признава, че прилага към българите данни за маджарския колчан, и като довод посочва миниатюра от славянски ръкопис от XIV в. – Манасиевата хроника, където колчанът е от същия вид⁴². Това е допускане по аналогия, което трябва да се има предвид.

ГЛАСЪТ НА ИЗВОРА

Арабска енциклопедия, X в.

*Една арабска енциклопедия от X в. пише за дунавските българи, че „имат коне, колчани и пълно въоръжение“.*³⁵

Обр. 7. Колчан от брезова кора и кожа с костени пластини, скоби и кука за окачване. Художествена реконструкция.

6. Стрелите в боя и в погребалния обред

В боя стрелците обикновено започват сражението, като се стремят не само да нанесат поражения, но и да разстроят бойния ред на противника⁴³. Фехер описва последователността, характерна според него за конните народи: отдалече стрелят, от по-близо хвърлят копията си, а в непосредствения бой използват сабята⁴⁴. Казански подчертава, че степните конници по правило избягвали ръкопашната схватка и предпочитали поредица от бързи атаки, обстрелвайки противника от безопасно разстояние⁴⁵.

Фехер обръща внимание и на производството. Различията в размерите на върховете според него показват, че те са изковавани поотделно, по поръчка или в домашни условия, а не масово; в подкрепа той привежда сведението на Лиутпранд, че маджарите, готвейки се за война срещу Италия, приготвяли оръжие и точели стрели⁴⁶. Това е тълкуване на автора, а не пряко свидетелство за българите.

Стрелата присъства и в погребалния обред. В некропола при Кюлевча върхове на стрели са намерени до дясната длан, до стъпалото на левия крак и върху таза на погребаните. Подобно е положението на железните слитъци от Нови пазар, които се приемат за върхове на стрели – до китката на лявата ръка, върху таза и до лявото бедро⁴⁷. В гробовете с трупоизгаряне от некропола при Бдинци четири върха на стрели са примесени с пепелта и горелите кости⁴⁸.

Не винаги стрелата в гроба е поставена „за употреба“ от мъртвеца по първоначалното ѝ предназначение. Рашев посочва, че в два гроба от некропола при Разделна са намерени съответно връх на стрела заедно с прешлен за вретено и връх на копие заедно с прешлен – съчетания, които подсказват, че смисълът на погребалния дар не се изчерпва с практическата функция на предмета⁴⁹.

Стрелата има място и в образния език на епохата. Йотов отбелязва, че в някои византийски текстове за лъка и стрелите се говори в преносен смисъл – в писмо на император Роман I Лакапин например се споменава „лъкът на отмъщението“⁵⁰.

ЗНАЕТЕ ЛИ, ЧЕ...

Стрела и вретено

В два гроба от некропола при Разделна са намерени връх на стрела заедно с прешлен за вретено и връх на копие заедно с прешлен. Според Рашев такива съчетания подсказват, че погребалният дар не се изчерпва с практическата функция на предмета.⁴⁹

Обр. 8. Стрелци при обсада (художествена стилизация в стила на средновековна ръкописна миниатюра)

Обр. 9. Конен стрелец вадя стрела от колчана по време на атака. Художествена реконструкция.

7. Във филма „Докосни древността“

Във филма-спектакъл „Докосни древността – пътят на прабългарския воин“ на СК „Бага-Тур“ стрелата е онова, което свързва стрелеца с целта. В сцените със стрелба с лък от място и от кон зрителят може да види как стрелите се вадят от колчана, как се поставят на тетивата и как се изстрелват в движение.

Възстановките са художествена интерпретация. Те не възпроизвеждат конкретен исторически епизод, а дават възможност да се усети на практика онова, за което говорят находките и изворите: бързината, с която конният стрелец трябва да действа, и значението на добре подредения колчан.

8. Заключение

Върховете на стрели са едни от най-многобройните оръжейни находки от българското средновековие и същевременно едни от най-трудните за тълкуване. Плоските върхове, най-лесни за изковаване, преобладават; многостенните – особено тристенните и шестостенните – свързват българското въоръжение със степната традиция на хуни, авари и други конни народи. Костените върхове, колчанните скоби и куки допълват картината и показват, че стрелата е част от цяла система снаряжение.

Типологията на Йотов дава добра основа, но много въпроси остават. Типовете с най-характерни форми – „лястовича опашка“ и двурогите – все още чакат подробно представяне в нашата изследователска база, а формата на българския колчан се възстановява главно по аналогии. Сигурно е едно: зад всяка от тези малки железни находки стои умениято на ковача и на стрелеца, без които леката конница не би била онази сила, за която говорят изворите.

Речник

острие	Бойната част на върха на стрелата, с две или повече стени и режещи ръбове.
шийка	Стесненият преход между острието и частта за прикрепване.
втулка	Куха тръбичка в долния край на върха, в която влиза стволът.
трилопатни	Тристенни върхове с три лопатки – тежки стрели, типични за степните конници.
колчан	Калъф за стрелите, носен на колана или на ремък през тялото.
петлици	Костени пластини с отвори, пришивани към колчана; през тях минавал ремък.
стреломети	Обсадни машини, изстрелващи по няколко стрели едновременно.

Провери знанията си

1. Коя е най-многобройната група върхове в типологията на Йотов?
а) многостенните · б) плоските (двустенни) · в) костените
2. Колко стрели е носел в колчана стрелецът според „Стратегикона“ на Маврикий?
а) 10–15 · б) 30–40 · в) 80–100
3. Доказва ли сама по себе си находката на тристенен връх присъствие на степни воители?
а) Да, винаги · б) Само в гробове с кон · в) Не – такива стрели са ползвали много европейски народи
4. От какво са изработвани колчаните?
а) от брезова кора и кожа · б) от желязна ламарина · в) от глина

Отговори: 1 – б; 2 – б; 3 – в; 4 – а

Бележки

1. Йотов 2004, с. 22. ↩	16. Йотов 2004, с. 27. ↩
2. Фехер 1938, с. 43. ↩	17. Йотов 2004, табла XVII–XXI. ↩
3. Йотов 2004, с. 22. ↩	18. Йотов 2004, с. 24. ↩
4. Йотов 2004, с. 24. ↩	19. Йотов 2004, с. 18. ↩
5. Рашев 2008, с. 172. ↩	20. Йотов 2004, табла XXII–XXV. ↩
6. Йотов 2004, с. 22. ↩	21. Йотов 2004, с. 30. ↩
7. Йотов 2004, с. 22. ↩	22. Йотов 2004, с. 30. ↩
8. Йотов 2004, с. 22. ↩	23. Казански 2019, с. 258. ↩
9. Йотов 2004, с. 23. ↩	24. Казански 2019, с. 257. ↩
10. Рашев 2008, с. 172. ↩	25. Казански 2019, с. 258, 261. ↩
11. Йотов 2004, с. 24. ↩	26. Фехер 1938, с. 43–44. ↩
12. Йотов 2004, с. 24. ↩	27. Фехер 1938, с. 43. ↩
13. Йотов 2004, с. 25. ↩	28. Йотов 2004, с. 31. ↩
14. Йотов 2004, с. 26. ↩	29. Казански 2019, с. 261. ↩
15. Йотов 2004, с. 27. ↩	30. Йотов 2004, с. 31. ↩

31. Рашев 2008, с. 173. ↵
32. Йотов 2004, с. 31. ↵
33. Йотов 2004, с. 31. ↵
34. Рашев 2008, с. 214. ↵
35. Йотов 2004, с. 31. ↵
36. Йотов 2004, с. 31–33. ↵
37. Йотов 2004, с. 33. ↵
38. Йотов 2004, с. 33. ↵
39. Казански 2019, с. 257–258. ↵
40. Фехер 1938, с. 45–46. ↵
41. Фехер 1938, с. 45. ↵
42. Фехер 1938, с. 46–47. ↵
43. Йотов 2004, с. 17. ↵
44. Фехер 1938, с. 46–47. ↵
45. Казански 2019, с. 264. ↵
46. Фехер 1938, с. 44–45. ↵
47. Рашев 2008, с. 197. ↵
48. Рашев 2008, с. 200. ↵
49. Рашев 2008, с. 193. ↵
50. Йотов 2004, с. 18. ↵

Библиография

Йотов, В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Варна: Зограф, 2004.

Казанский, М. М. Степные традиции в славянском вооружении и конском снаряжении в V–VII вв. – Краткие сообщения Института археологии, вып. 254. Москва, 2019, с. 253–269.

Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX век. София: Класика и стил, 2008.

Фехер, Г. Военното дело на прабългарите. София: Военна библиотека, 1938.

Снимките с отбелязан автор са от Wikimedia Commons под посочения свободен лиценз. Всички останали илюстрации са художествени реконструкции и стилизации, създадени за публикацията с инструмент за изкуствен интелект по описанията в посочените източници; те не са изображения на реални находки.

Финансирано от
Европейския съюз
NextGenerationEU

Публикацията е част от проект № BG-RRP-11.020-0147-C01 „Докосни древността – пътят на прабългарския воин“, изпълняван от Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ с финансовата подкрепа на Национален фонд „Култура“ по Националния план за възстановяване и устойчивост, финансиран от Европейския съюз – NextGenerationEU.

Тази публикация е създадена с финансовата подкрепа на Европейския съюз – Следващо Поколение ЕС. Цялата отговорност за съдържанието на публикацията се носи от Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че тази публикация отразява официалното становище на Европейския съюз и Национален фонд „Култура“.